

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

„Mint szép ereklyével...”

Balassi versének hasonlata, és ami mögötte rejtezik

Balassi Bálint 1593. március 21-én Pozsonyból levelet küldött ifjú barátjának, Batthyány Ferencnek Németújvárra. A máig fennmaradt levélben többek közt ezt olvashatjuk: „Nagyságod elmente után jutottak vala valami új versek elmémre, Poszedarszkynek adtam, Nagyságod kérje el tőle. Nem rosszak bizony, az mint én gondolom. Ha Nagyságod az gyűrőt Fulviának megküldené, bizony oly verseket küldhetné, hogy az stalmaster leányának is (ha értené ám) megünnepelné az gyomra belé miatta.” A Stallmeister, azaz a főlovászmester lánya után az ifjú barát vágyakozott, a titokzatos, Fulvia álnévvel illetett asszony pedig Balassi utolsó nagy szerelme volt. Vélhetőleg a levélben említett, s a dalmát Posedarskinak átadott “új versek” kerültek elő egy ív papíroson, Stoll Béla felfedezéseként, 1952-ben, a Batthyányak körmendi levéltárából.¹ A költő saját kezével írta le öt egystrófás versét, közülük a három középsőt ismert verseiből emelte ki, némi változtatással. Az első vers csupán ezen a papírlapon szerepel, s nem tudni, hogy honnan való, s mikor íródhatott; az utolsót viszont bizonyosan akkor, 1593-ban szerezhette. (Címeik: 1. *Az erdélyi asszony kezéről.* 2. *Az maga elméjének gyors voltáról az szerelem miatt.* 3. *Az Célia bánatjáról.* 4. *Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől elmenni.* 5. *Fulviáról*) Erre az újabban *Sajátkezű versfüzérnek* elnevezett kis versciklusra akár úgy is tekinthetünk, mint Balassi költészetének eszenciájára. Az epigrammatikus tömörségű strófák kis remekművek. Az elsőben a kegyosztó erdélyi asszony érintéséért szolgálatra, sőt rabságra kész költő az udvari szerelem summázatát írta meg; a másodikban a szerelem szerepel a költői ihlet forrásaként; a harmadikban a Mária-síralmak óta ábrázolt, még a fájdalom és a könnyeken is átütő asszonyi szépséget csodálhatjuk, a negyedikben a természet gyönyörű hajnali újlása vet véget a titkos

¹ STOLL Béla–PAIS Dezső, *Balassi Bálint ismeretlen versrészletei*, MNy, 1952, 166–175.

szerelmi együttlétnek, az ötödikben pedig, mint egy miniatűr önéletrajzban, a legtovább, a leginkább, és az épp akkor szeretett asszonyról: Juliáról, Céliáról és Fulviáról vall a költő.

Vizsgálódásom tárgya most az első, *Az erdélyi asszony kezéről* címet viselő vers, amelyben Balassi a szolgáló szerelem summáját adja szépséges megfogalmazásban, a nélkül azonban, hogy az ihlető asszony személyéről bármit is megtudhatnánk:

Ha szinte érdemem nincs is arra nékem, hogy ő engem szeressen,
Csak *áldott kezével*, mint *szép ereklével*, engem, mint kórt, llessen,
Légyek ferge rabja, bátor ne szolgálja, csak szinte el ne vessen!

Ez a kis remeklés jól szemlélteti, hogy a kegyosztó nő háromféleképpen viszonyulhat a férfihoz: kedveli és ezért elfogadja szolgálatát; nem kedveli, de megtűri, mint rabját; gyűlöli és ezért elűzi magától. Az udvarlás célja a szolgálai pozíció megszerzése, ám ha ez nem sikerül, úgy még a kiszolgáltatott rabság is jobb az elűzetésnél.

Jól ismert dolog, hogy a lovagkorban a trubadúrok a két nem kapcsolatában, egyoldalúan, csupán a nőt emelték piedesztálra, benne keresvén a tökéletes szépség megvalósulását. A feudális világot tükrözte ez a vazallusi viszony, amelyben a lovag kitartó udvarlással érdemeket próbált szerezni, hogy a magasztalt, de rangban felette lévő, vagy férjes asszonytól szerelmi jutalmat nyerhessen. A jutalom a kézfogás, vagy a csók, Venus játéka már kevésbé. Az elérhetetlenség, avagy a reménytelenség volt a szerelmi szenvedély alapja. A trubadúrok feudális függőséget modellező szemlélete a reneszánsz korban, előbb Petrarca daloskönyve révén, utóbb a humanisták szépségről és a szerelemről írt neoplatonikus tanai által, új alapvetést kapott. Balassi sokáig az udvari költészet lovagkorig visszanyúló hagyományát követte, s csak később jutott el a házassággal összeférő szerelem gondolatáig. A reneszánsz pásztordrámákban a szép szavakkal való udvarlás értelme épp az, hogy azzal meglágyítható a legkeményebb asszonyi szív is. Balassi *Szép magyar komédiájában* a férfi főszereplő nagymérvű szerelmi szenvedésének csupán egy félreértés az oka. Angelika-Julia ugyanis abban a hitben, hogy elbujdosott szerelmese él még valahol, hozzá továbbra is kötődve, visszautasítja, minden szép udvarlása ellenére Thyrsis-Credulust, aki viszont holtnak vélt kedvese helyett, annak hasonmásával is beérné. Julia visszautasítása tehát a pásztordrámán belül lovagi alaphelyzetet teremt, hiszen a férfi előbb szolgálata elfogadtatására, majd legalább a rab állapot elnyerésére törekszik, ám teljes elvetetésben lesz része. A történet végén azonban kiderül valódi nevük, és ekkor

az asszony ellenkezés nélkül beadja a derekát, s ismét egyenlők lesznek a szerelemben. Balassi a Júlia-ciklusban a petrarkista eszköztár segítségével a pásztordráma idillikus álomvilágához hasonló környezetbe helyezte Losonczy Annával való szerelmének történetét. Ám ott nem volt lehetősége a költőnek a boldog befejezésre, hiszen nem félreértésen alapult Júlia visszautasító viselkedése, hanem annak „megnyerhetetlen” voltán.

Az erdélyi asszony kezéről szóló vers második soráról Horváth Iván a következő megfigyeléseket teszi 1982-ben megjelent könyvében:² „híres középső sora ... két hasonlatra vezethető vissza. Az egyik egyszerű (*engem, mint kéört*), a másik bonyolult: a hasonló és a hasonlított is jelzős (szép kezével, mint áldott ereklyével). Fokozza a távolságot a jelzőcserés hypallage, mely az első hasonlítottat szakrális hasonlójához emeli (*áldott kezével, mint szép ereklyével*).”³

Horváth Iván nyomán Vadai István így elemzi ezt a sort:⁴ „Érdeemes megfigyelni az *áldott kezével – szép ereklyével* kifejezések felcserélt jelzőit, amivel a vallásos és szerelmes vonatkozás összemosódik, a szerelem szinte vallásos áhítattá fokozódik.” Vadai vélekedését vitatva, A. Molnár Ferenc arra a megállapításra jut, hogy mindkét jelző az asszony kezére vonatkozik.⁵

Horváth Iván, és nyomában Vadai István vélekedése azért téves, mert a hasonlatban, azaz a similitudóban nem lehet hypallagét alkalmazni! A *Rhetorica ad C Herennium* így ír similitudóról (XLV. 59): „A hasonlat olyan beszédforma, amely valami hasonlót visz át valamely dologra egy másik, attól eltérő dologról. Alkalmazhatjuk díszítés, bizonyítás, világosság vagy szemléle-

² HORVÁTH Iván, Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 101–102.

³ Horváth Iván a lapalji jegyzetben példát hoz hypallagéra a 34. számú versből: „Méznel édesb szép szók, örvendetes csókok.” Ez a verssor ugyan jó példa lehetne a jelzőcserére, ám megjegyzendő, hogy a méznel édesb jelző, a mézzel folyóhoz hasonlóan, már a kódexirodalomban is a beszédhez és a szavakhoz kapcsolódik. A latin nyelvű előzményekben pedig a mellifluus szó kontextusai is nézetemet támasztják alá. Az örvendetes szó pedig alkalmi, nem pedig állandó szókapcsolat.

⁴ VADAI István: „*Forr gerjedt elmémre, mint bangyafészekre, sok új vers...*” Balassi Bálint saját kezű versfüzérééről = Tiszatáj, 49 (1995) 1. sz., A Tiszatáj diák-melléklete, 22; Ua. in *Orpheus panasza. Pályaképek Balassitól Nagy Lászlóig*. Szerk. OLASZ Sándor. Helikon Kiadó, Tiszatáj szerkesztősége, Budapest, 1997, 7–17; Ua. in V. I., *Tükrömben tükröződő tükkör*, Szeged, 2002. (Tiszatáj könyvek), 9–24.

⁵ A. MOLNÁR Ferenc, *Kommentárok Balassi Bálint Az erdélyi asszony kezéről című verséhez*, in *Közjöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanácsa, Miskolc, 2002, 130–133. (A. Molnár Ferenc, amint lábjegyzetében utal is rá, jelen dolgozatom szóbeli előadására reflektálva írta ezt a cikkét.)

tesség céljából.”⁶ Tehát a ’mint’, vagy az ’akár’ szóval, illetve a ’-ként’ toldalékkal bevezetett hasonlat valójában két fogalom hasonló tulajdonságok alapján történő párhuzamba állítását szolgálja. Szabó G. Zoltán és Szörényi László retorikai könyve szerint „fontos, hogy a hasonlatként használt kép ne legyen homályos; általában mindig világosabbnak kell lennie annál, melynek kedvéért alkalmazzuk. Minél távolabbi a kép, mellyel hasonlítunk, annál váratlanabb, annál erősebb hatású.”⁷ Balassinál szép számmal találunk ilyen hasonlatokat (VI, 4.): „Édes ajaka piros, szinte oly, mint jól meg nem ért meggy;” vagy (XVII. 3.): „Holt-eleven vagyok, mint kór, csak tántorgok;” avagy (LIX, 3.): „Fekete gyászába, mint sűrű árnyékba lilium, úgy fejeérik.” A *Rhetorica ad C Herennium*ban a hasonlatról még ezt is olvashatjuk (XLVIII, 61.): Nem szükséges ugyanis, hogy az egyik dolog teljes egészében hasonló legyen a másik dologhoz, ám abban meglegyen a hasonlóság, ami az egybevetés alapja.⁸ Balassinál erre is akad példa (III, 7.): „Fejér ruhájában, mint szép fejér páva.” Azaz a hölgy olyan szép, hogy fehér ruhában is a sok színben pompázó páva látványát idézi fel.

A transmutatio egyik alakzata a hypallage, amelyben egy dologhoz olyan rá nem jellemző tulajdonságot vagy cselekvést kapcsolunk, amely csupán az adott szövegösszefüggés által hozzárendelt másik dolog sajátossága.⁹ A példákat főként az ókori, illetve az újabb kori irodalomból merítik a kézikönyvek. Az egyik nevezetes antik példa Vergilius *Aeneis*éből való (VI. 268): „Ibant obscuri, sola sub nocte...” Szó szerint: sötétségbe burkolva mentek a magános éjben. Az értelme: magánosan mentek a sötét éjben.

A retorikai könyvek példái között egy sem akad, ahol a hypallage hasonlatban is szerepelne. A továbbiakban néhány példát hozunk elő az áldott jelző alkalmazására magától Balassitól. Vegyük először a XL. vers 4. strófáját, ahol a költő Julia után vágyakozik:

Most is örömemet magaddal elvitted kedvemmel egyetemben,
Reád gyúlt szerelmem titkon éget engem keseredett elmémben,
Áldott szemeidet, gyenge szép színedet juttatván én eszemben.

⁶ CORNIFICIUS, *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. Latinul és magyarul. Ford., bev. és jegyz. ADAMIK Tamás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 272–273.

⁷ SZABÓ G. Zoltán–SZÖRÉNYI László, *Kis magyar rétorika*, Budapest, 1988, 189–191.

⁸ CORNIFICIUS, A C., *Herenniusnak ajánlott rétorika...*, 276–277.

⁹ KOCSÁNY Piroska, *A hypallagé és az enallagé: szintaktikai vagy szemantikai alakzat?* in *Köszöntő könyv Sebestyén Árpád 70. születésnapjára*. „Magyar Nyelvjárások” A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve, XXXVII, Debrecen, 1999, 299–304.

Az áldott szemek kifejezés éppúgy összetartozó szerkezet, mint az áldott kéz. Az inverzió e sornál semmiképp nem volna lehetséges. *Credulus a Szép magyar komédiában* Júlia lábait is áldottnak mondja, sőt azok illetéséért a letaposott virágokra irigykedik (Act. III. sc. I): „Óh, boldog virágocskák, kik viselitek az ő áldott lábacskáinak nyomdokát, ugyan irillem, hogy lábával illet benneteket.”

A középkorban az angol és a francia királyok kezét ténylegesen áldottnak vélték, hiszen illetésüknek csodás gyógyító erőt tulajdonítottak.¹⁰ Balassi a vallásos kontextusból kölcsönzött, *áldott* jelzőt Julia egész személyére kiterjesztette, s egyik állandó jelzőjeként használta (Act. I. sc. 1): „...holdá kélve megláthatom az ő áldott személyinek dicsőséges fényét.” A Julia-ciklus versei többnyire az égi szférában játszódnak, s így Julia attribútumai is égiek. (XL. 9): „Angyali áldott szént, dicsőítettő fént halandóra hogyhogy ádsz?” (L. 1): „Áldott Julia kiballagtába Cupidót találá.” (LIII. 8.): „Jó és nagy szép voltát áldott Juliának ha ki tudni akarod.” (LV. 5): „Így feddvén, törödvén nagy kegyetlenségén áldott szép Juliámnak.” Julián kívül Venus és Cupido is megkapta ezt a jelzőt, s csupán Caelia nem részesült belőle (LIX. 5): „Áldott Venus asszony, kinél nyilván vagyon lelkem súlyos gyötrelme.” (Caelia III. 1.): „Kegyelmes szerelem, ki ily jól tél velem, áldott légyen te neved.” Rajtuk kívül az Isten neve, a kikelet és a szép Pünkösöd kapta még meg Balassitól az áldott jelzőt. Látható, hogy Balassi állandó jelzőket használ, nem nagyon cserélgeti őket, legfeljebb szinonimáikkal, hiszen verseiben panelszerű, megkonstruált szerkezeteket variálgat egymással.

Az erdélyi asszony felmagasztalt kezének tehát az *áldott* a valódi jelzője, az ereklyéé pedig ténylegesen a *szép*. Az sem érdektelen, hogy éppen az imént idézett, az áldott szemeket említő vers 12. strófája a *Sajátkezü versfűzér* második darabja, amely *Az maga elméjének gyors voltáról a szerelem miatt* címet viseli, s amely szintén két hasonlatot tartalmaz:

Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre, sok új vers, mint sok hangya¹¹

¹⁰ A gyógyító királyi illetésről: Marc BLOCH, *Les rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, Strasbourg, 1924. Idézi: KLANICZAY Gábor, *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*, Balassi Kiadó, Budapest, 2000. 19–21. – Marc BLOCH, *Gyógyító királyok (A királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában)*, Jaques LE GOFF előszavával, ford. HAAS Lídia, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

¹¹ Verseghy Ferenc verses művében, a *Rikóti Mátýában* (Pest, 1804), mintha Balassi ezen verssorának paródiáját olvassánk: „S fejében a versek azonnal csüdülnek, Mint mikor a hangyák dög falatra gyűlnek” (I. dal, 30. strófa).

A *Szép magyar komédiából* kiemelt, LIV. vers, 6. strófájában ugyancsak nincs jelzőcsere, pedig itt a hasonlat épp olyan, mint a kéz és az erekleve esetében.

Kegyetlenségéért, túrtém sok kínjáért, hát még Istentől sem fél?
 Ő *fejér mellyében*, mint *szép lány fészkeiben*, kegyetlenség hogyhogy él?
 Mert mint nyelved beszél, búmmal, én hiszem, él, óh, mely igen nem kémél!

ECHO: ÉL.

Az asszony fűzővel megemelt, ruhától övezett és félig láttatott, fehérén domborodó mellének mélyedése hasonló az énekesmadarak szépen formált, lány tollakkal bélelt fészkeéhez. Az emberi testrész ezúttal is tárgyval van összevetve.

Az áldott kézre, áttételesen, az istenes versek közt is akad példa. Balassi, az „Adj már csendességet” kezdetű istenes ének 7. strófájában, nem hasonlatot, hanem metonímiát alkalmaz:

Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak *áldott* zárját,
 Add meg életemnek, nyomorult fejemnek letört szarvát;

Épülvén áldjalak, élvén imádjalak, vétek nélkül,
 Kit jól gyakorolván, haljak meg nyugodván, bú s kín nélkül.

Értelmezve: Karodnak és szentséges markodnak, zárként csukott, ám áldott ujjait nyissad ki. Illetve: Életemnek és nyomorult fejemnek (= személyemnek) szarvként letört büszkeségét add vissza.

Az *Istenes énekek* kiadásainak egy részében szereplő „letört szárnyát” olvasat mindenképpen helytelen, hiszen a régiségben a szárnyat szegik, nem törrik!¹² Bogáti Fazakas Miklós *Jób könyvéből* készült verses parafrázisban, a XVI. rész 9. strófájában ezt olvashatjuk: „*Fejem szarvát* porral meghánytam, gyaláztam.”¹³ A szarv letörésének bibliai jelentésére példákkal szolgál Bogáti Fazakas zsoltárfordításának néhány szöveghelye. XVII, 6: „Letörted, Uram, ha szarvat vöttem, magamat elhittem.” XCII, 9: „Én fejemet jóval látod, szarvamat úgy vastagítod.” CXLVIII, 14: „Letörte népe szarvát, de felemeli

¹² Régi Magyar Költők Tára (a továbbiakban RMKT) XVII. 3. kötet, 194. számú ének: „Olyan vagyok immár, mint szintén az madár, kinek szárnya megszegett”. Ugyanott a 231. számon: „Mint az szárnya szegött madár, úgy vesződöm.” Csáky-énekeskönyv: Bizony szárnyad szegem, lábaid kettétöröm...”

¹³ Balassi Bálint és a 16. század költői. II. kötet, kiad. VARJAS Béla, Budapest, 1979, 389.

dolgát.”¹⁴ A középkori egyetemeken az új hallgatók megalázását depositio cornuum-nak, azaz szarvletörésnek nevezték.¹⁵

A szarv-olvasat helyessége megkívánja a forrásokban szereplő „Repülvén” szó „Épülvén”-re való javítását. Balassi az LI. zsoltár parafrázisának 9. strófájában maga írja: „Szentelő lelkeddel, hadd *épüljön* meg fel, mint azelőtt, bús lelkem.” A nagyciklusban a XI. ének 4. strófájában: „Új erővel *építvén* üzéshez inokot”; valamint LXV. ének 4. strófájában is előjön e szó: „*Építs fel* elmémet az jó bölcsességgel.” Szkhárosi Horvát András *Panasza Kristusnak* című éneke, Simeont idézve (Lukács ev. 2, 34.), mondja Krisztusról: „Kiben az hívek mind *megépülnek*, az hitlenek mind *megtöretnek*.”¹⁶ Póli István *Jovenianus* című históriája 91. strófájában a főhős ekként fohászkodik: „*Add meg*, Uram Isten, előbbi *ép* testemet.”¹⁷ Pécseli Király Imre „Könyörülő szent Istenhez” kezdetű éneke 7. strófájának egyik verssora pedig Balassi énekének helyes olvasatát idézi fel: „Erődből *elevenülvén*, nyavalyámból *felépülvén*.”¹⁸

És most nézzünk utána az ereklyének. A szentek segítségül hívásáról és tiszteletéről Monoszlói András (1552–1601) pozsonyi prépost templomi beszédeket tartott 1588 nyarán, majd azokat leírva, 1589 januárjában könyv formájában is kiadta.¹⁹ Pázmány Péter *Kalauz*ában, a szentek tiszteletéről szólván, azt írta, hogy „A keresztyének Sz. Péter árnyékára vitték a betegeket; Sz. Pál kis keszkenőjével és térdkötőjével, sudario et semicinctio, *illették a kórokat* és gonosztúl megszállottakat, mert experientiá-ból tudták ezeknek hasznát.”²⁰ Balassi a *Szép magyar komédiában* hasonlatban utalt egy gyógyító-

¹⁴ BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Psaletrium: Magyar zsoltár*, kiad. SZABÓ Géza és GILICZE Gábor, utószó DÁN Róbert, Magyar Helikon, Budapest, 1979. – Bogáti Fazakas XVIII. zsoltárparafrázisa 25. és 26. strófájának egy-egy sora a *Pécsi Simon-énekeskönyv*ben helyes szövegű: Mikor futni kellett, lábaimra nékem szárnyat kötött. Erős kőszálra vitt, mint egy *szarvas*, hamar elrepített. A második sor a Kövendi János-kódex romlott szövegében: Erős kőszálra vitt, mint egy *szarvas*, hamar elrepített. A Vulgatában: „Qui perfecti pedes meos tanquam *cervorum* et super excelsa statuens me.” A Vizsolyi Bibliában: „Olyanná tötte lábaimot, mint a *szarvasoknak* lábok, és az én váraimba állatott bé.” A példák alapján feltételezem, hogy Balassi versében először az épülvén szó torzulhatott repülvénre, majd ennek hatására változott a szarv szárnyá.

¹⁵ TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, 92.

¹⁶ RMKT II, 222.

¹⁷ RMKT XII, 332.

¹⁸ RMKT XVII. század 2. kötet

¹⁹ MONOSZLÓI András, *De invocatione et veneratione sanctorum. Az szenteknek hozzáunk való segítségkerül, hasznos könyv az keresztyéneknek igaz hitben való épületekért*. Nagyszombat, 1589. – PEISCH Lajos, *Monoszlóy András (1552–1601)*, Budapest, 1941, 52–56.

²⁰ PÁZMÁNY Péter, *Hodogus. Igazságra vezérő Kalauz*, Pozsony, 1637, 965.

nak vélt ereklyére, amikor Galatea így panaszodik Sylvanusnak (Actus II. scena III.):

„Sőt egyszer valami hitván *gombostűmet* is kaptad vala el, kivel az fátyolt egyengetém az fejemen; az jut-é eszedben, mint szeretéd, mint böcsüléd? Úgy tartottad, mint egy szűfájás ellen való *ereklyét*!” (Castelletti olasz szövegében nincs szó ereklyéről.)

Úgy látszik, hogy Balassi az erdélyi asszony áldott kezét egy gyógyító tárgyhoz, vélhetőleg egy szépívű ereklyetartóhoz hasonlította. Az ereklyék befogadására kézfórmájú ötvösművek is készültek, mint például Szent László XV. századi kar-ereklyetartója, amely Dubrovnikban maradt fenn.²¹ Balassi szeme előtt azonban egy női kézforma, Szent Anna szép, arannyal és drágakövekkel díszített, kar alakú ereklyetartója lebeghetett.²² Ennek a szentnek ugyanis főként a kezét tisztelték, amellyel a serényen dolgozó, segítő asszonyt szimbolizálták. Nem véletlen tehát, hogy a keresztes háborúk idején Szent Annának tulajdonított ujjsontok kerültek Németországba. Számuk szaporodott a *sacralis contactus*, azaz a szentelő érintés révén.²³ Ilyen kézeréklyetartóban őrizték a szent asszonyának tartott ujjsontot Köln városában, amelyről a *Teleki-kódex* (1525–1531)²⁴ ekként emlékezik meg: „Úrnak születésétől fogva, mikor írának ezernégyszázhetvennyolc esztendőbe [...] Szent Anna asszonnak ereklei, tudniamint az ő ujjá, Németországba, nagy Kolonya nevű városba hozatának volna. Mely bizonyába nagy tisztességgel, miképpen illik, Szent Damonkos barátinak egyházába tartatik, melyhöz zárandokság-járásnak okaért emberök, jóllehet igön messzül, számlálhatatlan sokan folyamljanak.” Melanchthon tanúsága szerint: „Ungari ante paucos annos currebant in Belgium ad Sanctam Annam”, azaz a magyarok néhány esztendővel ezelőtt Belgyumba jártak Szent Annához. Az Aachenbe és a kölni Szent Orsolya temp-

²¹ FRAKNÓI Vilmos, *Szent László király kar-ereklyetartója Raguzában*, in Archeológiai Értesítő, 1898, 193–195; THALLÓCZY Lajos, *Szandály Hrányty bosnyák vajda feleségének ereklyetartója Zárában*. = Archeológiai Értesítő, 1895, 51–54.

²² RIDOVICS Anna, *Az Isten mindenhatóságának tárháza, azaz Szent Anna magyarországi tisztelete és ábrázolásainak ikonográfiája egy jezsuita imádságskönyv metszeteinek tükrében*. PhD-értekezés. Budapest, 2000. (Ridovics Anna művészettörténész doktori védésén merült fel bennem, hogy a Szent Anna-kultusz állhat *Az erdélyi asszony kezéről* című Balassi-vers háttérében.)

²³ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. II. kötet, július 1 – november 30. Szent István Társulat, Budapest, 1977, 95–118, 133–136. – Beda KLEINSCHMIDT, *Die Heilige Anna: ihre Verehrung in Geschichte, Kunst und Volkstum*, Düsseldorf, 1930.

²⁴ *Régi Magyar Codexek, Döbrentei codex – Teleki-codex*. Közzéteszi VOLF György, Budapest, 1884, 325–326.

lomba igyekvők lehettek azok, akik a Gent melletti Bottelaer templomát is útba ejtették.²⁵

Szent Annát céhpatronaként tisztelték a szabók. Az 1540-es években a szegedi szabó céh készíttetett Szent Anna kezét formázó, szépművi ereklyetartót, amely mindmáig szerencsésen fennmaradt, s a raguzai Santa Maria Maggiore székesegyház, vagyis a mai dubrovniki Riznica Katedrale kincstárában őrzik. Felirata kissé talányos: „Decretum est manum istum esse sartorum Zegediensis 4° [=quarto] tempore Michaelis Tot iudicis eiusdem anni.” Azaz: Elhatározatott, hogy ez a kéz a szabóké legyen, Tóth Mihály szegedi főbíróságának negyedik idejében, ugyanezen esztendőben.²⁶ Ez a Tóth Mihály ugyancsak bízhatott Szent Anna és kézereklyéje segítségével, hiszen 1552. február 20-án éjjel, az ő vezetésével foglalták el a magyar hajdúk egy hétre Szeged városát a törököktől. A protestáns Székely István krónikájában utal is katolikus voltára: „Szegedöt Tót Mihály a hajdúkkal megvevé, de az Isten igjének hirdetőjét kiűzé onnat, kit a török nem bántott. Továbbá adák magokot a nagy paráznaságnak és részegségnek, ki miatt Szeged alatt a törököktől mind levágotának.”²⁷ Ezt, a végül balul sikerült akciót Tinódi Sebes-

²⁵ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium...*, 108–109.

²⁶ MIHALIK Sándor, *A raguzai dóm szegedi ereklyéje*, in *Szépművészet*, 1940, 73–76. (két képpel); BÁLINT Sándor, *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Budapest, 1975, 61–62 (Humanizmus és reformáció, 5); *Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig*, Szerk. KRISTÓ Gyula, Szeged, 1983, 468, 753 és a 42. kép.

²⁷ SZÉKELY István, *Chronica ex világnak jeles dolgairól*. Krakkó, 1569. [Hasonmás kiadás]. Budapest, 1960, 235–236. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 3)

tyén *Szegedi veszedelem* címen énekelte meg. A jólétesült szerző ebben a tudósító históriájában a következőképpen mutatta be Tóth Mihályt:

Jó Tóth Mihály régen magabíró vala,
Szeged városának főbírája vala,
Az terek közül ő kiszökött vala,
Mező Döbröcönben szegényül lakik vala.

Szegeden a török hódoltság megszűnése után a Szabók céhének ismét Szent Anna lett a védőszentje, akinek a Dömötör-templomban, 1769-ben, oltárt is állítottak. Magyarországon többek közt még a gyöngyösi, az esztergomi és a soproni szabó céh is Szent Annát választotta patrónájának.

Bálint Sándor szerint a kézereklyével áldást osztottak és könyörögtek hozzá. Szent Anna miséjekor a Példabeszédek könyvének 31. része 19-20 verseiből olvasták fel a derék asszony dicséretét: „*Kezeit* veti a fonókerékre, és *kezeivel* fogja az orsót. *Markát* megnyitja a szegénynek, és *kezeit* nyújtja a szűkölködőknek.” Mint az elmondottakból érzékelhető a vallási misztika és a profán költészet kapcsolata, kimondatlanul ugyan, de jelen van az erdélyi asszony kezéről szóló versben.

A legenda szerint Szent Anna Joákim felesége és Szűz Mária anyja, őálta pedig Jézus Krisztus nagyanyja volt. Története nincs meg a Bibliában, csupán az apokrif *Jakab ősevangéliuma* alapján került be a *Legenda Aureába*. Tisztelete a kereszties hadjáratok után, a XIII–XIV. századtól kezdve, főként a ferencesek, a klarisszák és az ágoston rendbeliek révén terjedt el Európában. Szent Anna a begina jámborságnak is különösen tisztelt alakja volt. A naptárban július 26-án van az ünnepe. Ő a keddi nap asszonya, hiszen amint a *Teleki-kódex* (1525–1531)²⁸ elbeszéli: „Szent Emerencia asszony teröbbe esék és szülé az ő első leányát keddön, melyet nevezé Annának.” Ahogy a kódex a továbbiakban elmondja, maga Szent Anna is kedden szülte meg Szűz Máriát, sőt később ezen a napon halt meg. Szent Anna háromszor ment férjhez. Először 15 évesen a 20 éves Joákimhoz: „Mikoron kedig tizenöt esztendőre jutott volna, megállapodt volna, és házasságra mennie ideje lött volna, nem firfiúnak kívánságából, de a törvének készelítésével, házasság szerént nemes ifjúhoz és igazhoz, Joachimhoz egyesüle, mert ez Dávid királynak nemzetéből való vala, mikoron házassula, húsz esztendőös ember vala.”

Házasságukból hosszú ideig nem született gyermek. Húsz esztendő elteltével azonban Anna szeplötelen fogantatással szülte meg Szűz Máriát. Két

²⁸ *Régi Magyar Codexek, Döbrentei codex – Teleki-codex*. Közzéteszi VOLF György, Budapest, 1884, 280–282.

későbbi, Cleophással és Salomással kötött házasságából valók a szent szűz testvérei: Maria Jacobi és Mária Salome. Az ábrázolásokon a teljes család, Szent Anna egymást követő három férjével, és Szűz Mária két testvérével látható.

Kedvelt ábrázolás volt Szent Annának férjével, Joákimmal való találkozása Jeruzsálem Aranykapujánál, hiszen egymást köszöntő ölelésük vagy csókjuk pillanatában történt Szűz Mária szeplőtelen fogantatása.²⁹ E meghitt téma hagyományos ikonográfiáját követi Giotto 1305-ben született padovai freskója, majd a XVI. századig számtalan ábrázolás, így Dürer 1504-es fametszete is.³⁰ A bártfai Szent Egyed templom 1485-ben készült Szent Annaoltárán is látható ez a már-már profán színezetű jelenet. Balassi a Julia-ciklus elején, a XXXVIII. versben ugyancsak egy kapunál, talán a pozsonyi városkapunál találkozik a gyászöltözetben lévő Losonczy Annával, akit Venus Cupido által előzőleg neki ígért: „Egy kapu közében juték elejében vidám szép Juliának.” Ám a magát Joachim helyzetébe képzelő költő rögtönzött udvarló versén, és térdet-fejet hajtó köszöntésén a mennybélinek tetsző Anna „csak elmosolyodék.”

²⁹ HORVÁTH Cyrill, *A régi magyar irodalom története*, Budapest, 1899, 99–100. [A Tihanyi- és a Teleki-kódexből ismerteti a legendát.]

³⁰ Albrecht DÜRER *Fametszetei és rézmetszetei*, összeáll. és bev. FENYŐ Iván, Budapest, 1971, 22. kép.

Szent Annát azonban leginkább harmadmagával ábrázolták, amint trónon ülve, *ölében* nyugszik leánya és unokája. Ezt a megjelenítést latinul Metterciának nevezik. A *Kazinczy-kódex* (1526)³¹ egyik példája egy hitbuzgó ifjú történetét beszéli el, akinek „az ő gazdája, az pap jámbor, előltalálván, mondá néki: Szerető fiam, te az Szent Anna asszont igön prédikálsz, azért ez szentegyháznak nagyobbik tornyára, napesetre írsz fel az ő képét, hogy mindönöktől láthattassék és tisztöltessék. Ki legottan az egyháznak nagyobbik tornyára állást csináltata, olymint hatvan séngnyire fel, és szépön Szent Annának képét megírá: bal ölébe írá Urunkat és jobb ölébe Asszonyunkat; és az képnek fölötte imezt írá aranbötűkkel: Szent Anna mind harmadmagaddal segíts meg engömet! Melyet mikoron elvégezött volna és akara leszállania, pokolbéli ördög nagy szelet támaszta reája, mely szél az állást elité lábai alól. Ő kegyég bízván az ű asszonyába, megragadá az képnek palástját, és nagy szóval imezt kajáltá: Óh, Szent Anna mind harmadmagaddal, segíts meg engöm! És imé, csodálatos dolog, ez ifjú olymint egy fél napig az képnek palástján figge, míg nem híre lön benne az királnak, ki őtet onnétan levéteté.”

A hármas együttlét ábrázolása gyakran kibővül a háttérben megjelenő Szent Józseffel. Hans Baldung Griennek (1484–1545) a *Szent családot* ábrázoló, 1511-ben készült fametszetén különös szerepet kapott Szent Anna keze.

³¹ *Régi Magyar Codexek, Tibanyi codex. Kazinczy codex. – Hornát codex.* Közzéteszi VOLF György, Budapest, 1877, 202–203.

A szent asszony, e nevezetes képen, a Szűz Mária ölében fekvő kisgyermek nemiszervét illeti balkezének áldást formázó ujjával. A művészettörténészek számára is sok fejtörést okozott e jelenet értelmezése. Leo Steinberg szerint Anna mozdulata nem más, mint az ostentatio genitalium gesztusa, amely Jézus testének hús-vér voltát szemmel láthatóan kívánja demonstrálni.³²

A reneszánsz kor híres itáliai festőit is megihlette a Mettercia. Leonardo da Vinci persze ezt sem a kialakult hagyomány szerint festette meg. Szent Anna kultusza még a humanistákat is megérintette, így Erasmust is. Sőt a reformációt megindító Luther Márton ekként mondta el az asztali beszélgetésekben, hogy erfurti tanulmányai után, milyen fogadalom miatt lett ágoston rendbeli szerzetes:³³ [1505. július 2-án, a nyári szünetről] visszatérőben, nem messze Erfurttól, Stottenheim falu mellett hatalmas vihar lepett meg. Közvetlen mellettem csapott le a villám, s engem félelem fogott el, hogy hirtelen, megtérés nélkül kell meghalnom. A haláltól körülvéve Szent Annát hívtam segítségül és megfogadtam, hogy kolostorba lépek: Szent Anna segíts, én szerzetes leszek!³⁴

³² Ulrich RAULFF, *A történetírás képei*, BUKSZ 1998, 2. szám. 10. – Leo STEINBERG, *The Sexuality of Christ in Renaissance Art and Modern Oblivion*. Second Edition, Revised and Expanded. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1996, 8–9, 118–119, 359–363. – A képet közli: Max GEISBERG, *The German Single-leaf Woodcut 1500–1550*. New York, 1974, I. 59.

³³ Dr. Luther Márton önmagáról. Német és latin forrásmunkákból ford. és összeáll. VIRÁGH Jenő, Budapest, 1937, 14; *Tischreden*: 5967., *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Weimar, 1883–1937.

³⁴ Más forrás szerint: Am 2. Juli 1505, ich war gerade auf dem Weg nach Hause von einem Urlaub, kam ich in ein furchtbares Gewitter. Ich hatte nur noch ein paar Stunden bis nach

Luther apja rézbányász volt, az e mesterséget űzők pedig Szent Annát tartották védőszentjüknek. Ez volt az oka annak is, hogy a felső-magyarországi bányavárosokban igen kiterjedt kultusza volt e női szentnek. A Besztercebánya melletti Libetbányán, a Szent Magdolna templomban, 1500-ban épült fel Szent Anna kápolnája.³⁵ Lőcsén, Szepesszombatban és Kiszzebenben ugyancsak ekkoriban állítottak Szent Anna-oltárokot. A roznyói székesegyház 1513-ban készült táblaképén a Mettercia bányaművelést ábrázoló háttér előtt látható. Eperjesről származik az a Nemzeti Galériában lévő, Szent Annát a Szűzzel és a gyermekkel ábrázoló oltárkép, amelyre – Hans Baldung Grien fametszetéhez hasonlóan – Szent Józsefet is ráfestették. A donátor, Hütter János városi szenátor, magát is megörökíttette ezen az 1520-ra tehető táblaképen, mégpedig fiával, és védszentjével, János evangélistával együtt. A Lutherrel személyes vitát folytató Werbőczy István, 1539-ben, Szent Anna-kápolnát építtetett a budai várban lévő, Szent Jánosról elnevezett, ferences kolostorban.

A mai falfrókálók kegyes elődjének tekinthető az a magyar ifjú, aki a Kazinczy-kódex legendája szerint, a spanyolországi Santiago di Compostellában, a neki megjelenő Szent Jakab apostol tanácsára lett Szent Anna tisztelője; s aki „megtanulá, jóllehet nem tudna diákul, imez három nevet megírnia: Jesus, Maria, Anna. Ennél többet nem tanulhata. Ez három méltóságos nevet kegyég, valahol jár vala, mind falra és mind egyébire ottan felírja vala.”³⁶

A reformáció által megtört kultuszt a tridenti zsinat után a ferencesek és a jezsuiták élesztették újjá. A bécsi Szent Anna templom 1573-tól lett a Jézus Társaságé. A magyar jezsuiták a XVI. században az osztrák rendtartományhoz tartoztak, s velük Balassi, 1586-os katolizálása után, közeli kapcsolatba került.

Balassi XLII. verse 5. strófájában így mentegetődzik Cupido, amiért Juliát saját anyjának, Venusnak véelve, fáradsága után fejét az ölébe hajtotta:

Erfurt zu laufen, als plötzlich ein gewaltiger Blitz so dicht neben mir in den Boden schlug, daß ich von dem Luftdruck mehrere Fuß weit geschleudert wurde. Ich war so erschrocken wie noch nie und rief: „Hilf, heilige Anna, ich will Mönch werden!”

³⁵ BÁLINT Sándor–BARNA Gábor, *Búcsújáró magyarok: A magyarországi búcsújárás története és néprajza*, Szent István Társulat, Budapest, 1994, 80.

³⁶ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából, II. kötet, Július 1 – november 30.* Budapest, 1977, 110–111; *Régi Magyar Codexek, Tihanyi codex. Kazinczy codex. – Horvát codex.* Közzéteszi VOLF György, Budapest, 1877, 201.

Szép Venus anyámnak téged alítalak, bíztonban csak úgy menék,
Te *áldott öledben*, mint anyám ölében, hogy fejem ott nyugodnék;
Tetszél szemeimnek lenni szép szülémnek, vétkem csak abból esék.

Julia, áldott ölében a gyermek Cupidóval, mintha csak a trónoló Szent Anna ölében Mária mellett ülő gyermek Jézus profánná változott alakját látnánk!

A *Szép magyar komédiában* a nevét felfedő Thyrsis ezeket mondja (Act. V. sc. IV.): „Óh, én édes Angelicám, *az te magad kezével gyógyítál meg* akkor, mely jótétellel csak ez mostani veszélyre juttattál, mert ha akkor meghadtál volna halnom, most ez nagy bút nem szenvedném, sőt az te *áldott öledben* múltam volna ki ez világból!” Ezek az egybeesések talán nem véletlenek.

Balassi Bálint anyja, Sulyok Anna pontos születési idejét nem tudjuk, csupán valószínű, hogy 1530 előtt jött világra, s így még katolikus keresztségben részesült. Első férje, az 1552 tavaszán elhalálozott Muthnok Mihály, az esztergomi érsek provisorja, katolikus vallású volt.³⁷ Sulyok Anna tehát bizonyosan találkozott Szent Anna kultuszával, protestánsná csak 1553 után válhatott, amikor Balassi János feleségül vette.

Losonczy Anna valószínűleg 1551-ben született, s nevét a keresztségben ő is Szent Annáról nyerte. Ungnad Kristóf, 1563. december 20-án, Szentgyörgyvárott (= Gyurgyevác) kelt, s Ungnad Ádámné Thurzó Erzsébethhez írott levelében, mátkájaként említette Losonczy Annát. A protestáns vallású Ungnad Kristóf (1528. k.–1587) ifjúkorában III. Pál pápa (1534–1549) inasaként Rómában élt, tehát negyed századdal idősebb lehet menyasszonyánál.³⁸ Esküvőjükre négy év múlva, 1567. áprilisában, Anna 16 éves korában, a Nyitra megyei Tapolcsányban került sor. Egymással szembenező házastársi képük, egy ásatás során előkerült, töredékes kályhaoromdíszen maradt fenn. Az 1574 körül készült zöldmázás kerámia félkörös peremét nyíllal átlőtt szív díszíti. A domborművön Losonczy Anna, mint fiatalasszony, ingvállat, magas, fodrozott csipkével díszített inget és széles, hímzett pántokkal összefogott, hálós főkötőt visel; Ungnad Kristóf szakállas arcával, kopaszodó homlokával meglelt korú férfinak látszik. Az egi kályhaoromdíszről és a rajta ábrázolt női arcról Meszlényi Attila készített grafikai rekonstrukciót.³⁹

³⁷ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Muthnok Mihály végrendelete (Pozsony, 1552. február 16.)*, Lymbus, Magyarágtudományi Forrásközlmények, főszerk. UJVÁRY Gábor, Budapest., 2003, 9–13.

³⁸ Ungnad Kristóf ifjúkorát Rómában töltötte, ahol III. Pál pápa (1534–1549) inasa volt. (DRESSER, Matthaeus, *Ungnadische Chronika...* Leipzig, 1602, 98–100.)

³⁹ VOIT Pál, *Eger és Heves megye művészettörténete (XVI–XVII. század) in Heves megye műemlékei*, I. kötet, Budapest, 1969, 102–104. – VOIT Pál, *Későreneszánsz kályhák Miskolci Mihály műhelyéből*,

Három fiúk és több leányuk közül csupán az 1569-ben született Anna Mária érte meg a felnőtt kort. Bornemisza Péter 1577. augusztus 4-én, Semptéről ajánlotta *Négy könyvecskéjét* „Ungnad Anna Mária asszonynak... Ungnad Kristóf uram... és... Losontzi Anna asszonyom szerelmes leányának.” Anna Mária, anyjához hasonlóan fiatalon, 14 éves korában ment férjhez.⁴⁰ Esküvője, Erdődy Tamás (1558–1624) horvát bánnal, 1584. január 22-

Művészettörténeti Értesítő, 1954, 113–122. – Meszlényi Attila grafikusművész számítógépes festménye az egeri kályhaoromdíz női profilja alapján. Lásd: *Aldott szép Julia. Kiállítás Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik évfordulóján*, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2004. június 11-től 2005. február 14-ig. A katalógust írta SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, szerkesztette THURÓCZY Gergely, Budapest, 2005.

⁴⁰ „[Herr Christoph Ungnad] hat eines fürnemen ungerischen Herrn Tochter Frewle Anna Laschäntzin zum Gemahl gehabt, mit deren er drey Söhne, und etliche Töchter erzeugt, sein aber Welche in ihrem 14. Jar, dem Wolgebornen Grafen, Herrn Tomasen Erdedy, Grafen zu Ebraw Key. Mayt Rudolphi Raht, Bahn in Windisch Land, ein fürnemen Kriegs Herrn vermehelt, mit deren wr 3. Sön, uns 4 Töchter erzeugt.” (DRESSER, Matthaues, *Ungnadische Chronika...* Leipzig, 1602, 100.)

én volt, Pozsonyban, az érseki palotában.⁴¹ Ebből a házasságból született Erdődy Zsigmond (1587?–1639), Losonczy Anna unokája. Ungnad Kristóf 1587 november 4-én halt meg Kassán, tehát felesége, Szent Annához hasonlóan, 36 éves korában özvegyült meg.⁴²

Íme, összeállt a „szent család” modellje. A profán Mettercia pedig nem más, mint Losonczy Anna, a leánya: Anna Mária, és a kisedd Zsigmond. Mindez pedig akkoriban történt, amikor Balassi a majdani Julia-ciklus verseit éppen írni kezdte. A költő, 1586 végi katolizálása után, főként a jezsuitákkal tartott kapcsolatot, akik többek közt a Szent Anna-kultusz újraélesztésén is fáradoztak. Így hát nem volna meglepő, ha Balassi gondolataiban az Anna keresztnév Szent Annát is felidézte volna. Balassi akár a jezsuiták ösztönzésére, akár saját indíttatásából felkereshette a Losonczy Anna nevé is felidéző Szent Anna-kegyhelyek egyikét. Nem idegenkedtek ilyesmitől akkoriban a protestánsok sem, hiszen látványosság okán maguk is elmentek efféle helyekre. Elég csak Szepesi Csombor Márton vagy Szenci Molnár Albertet említenünk.

Bárki is volt tehát az erdélyi asszony, az bizonyos, hogy az ő kezéről írott vers eredetileg Losonczy Anna alakjára szabva készült, hiszen benne a kizárólag Juliára használt jelzős szerkezet olvasható. A Julia-ciklus XLVII. versében is vallásos kontextusban jelenik meg az enyhületet nyújtó érintés. Ott Jézus azon példázata a hasonlat alapja, amelyben a pokolban kínlódó gazdag az üdvözült koldushoz szól (Lukács 16, 24.): „Atyám, Ábrahám, könyörülj rajtam, és küldd el *Lázárt*, hogy *ujja* hegyét mártsa vízbe, és hűsítse meg a nyelvemet; mert igen gyötrődöm e lángban.” Balassi versének hasonlatai a 4. s az 5. strófában erre utalnak:

Meglágyul keménség, megszűnik irigység, jóra fordul gyűlölség,
Istentől mindenben adatott idővel változás s bizonyos vég,
Csak én szerelmemnek, mint Pokol tüzének, nincs vége, mert égten-ég.

Végzetetlen voltát, semmi változását szerelmemnek hogy látnám,
Kiben Juliátul, *mint Lázár ujjátul*, könnyebbségemet várnám,
Ezeket úgy írák, és az többi után Juliának ajánlám.

⁴¹ ILLÉSSY János, *Balassi Bálint Annája*, Századok 1898, 31.

⁴² „Szent Anna 36 esztendő s lévén, özvegységre marada.” (BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium...*, 98. Idézi Illyés szentek életéről szóló munkáját: ILLYÉS András, *A keresztényi életnek példája és tükére I–V.*, Nagyszombat, 1682–1683.)

Mindezek után érdemes újra felidézni az erdélyi asszony kezéről írt verset, néhány párhuzam kedvéért:

Ha szinte *érdemem* nincs is arra nékem, hogy *ő engem szeressen*,
Csak áldott kezével, mint szép ereklyével, engem, mint kórt, illessen,
Légyek ferge rabja, bátor ne *szolgálja*, csak szinte *el ne vessen!*

Az első párhuzamot a VI. ének 6 strófája kínálja, amely az erdélyi Bebek Judit nevére íródott, akitől a költő szolgálata jutalmát várja:

Ily szép s jó lévén, ez kegyest hát én miért ne szeressem?
Szeretem bizony, csak viszont *ő is engemet szeressen*
Szolgálatomért szeméi elől *engem el ne vessen.*

Az „Óh, én Istenem...” kezdetű istenes vers 7–8. strófájában a költő az Isten előtti, érdemétől független, megigazulást óhajtja:

Te minden jóra fordíthatod meg az én bánatimat,
Ne vess el azért, Uram, előled, kérlek, mutasd meg azt,
Hogy jó Isten vagy, és meghallgatod fohászkozásomat.

Ezen is kérlek, ne tarts sokáig rajtam haragodat,
Fordítsad immár kegyelmességre bosszúállásidot,
Érdemem szerint ne büntess engem, te szegény *szolgádot.*

Ugyanezt kéri az 51. zsolttár parafrázisának 8 strófájában is:

Teremts ismét bennem, teremő Istenem, tiszta szívet kegyesen,
Fúdd belém ismegént, hogy nagy szívem szerént lelkem igazt *szeressen*,
Éngem, romlott szegént, rossz *érdemem* szerént haragod *el ne vessen!*

A *Szép magyar komédiában* (Actus III. scena I.) pedig *Credulus*, érdemétől függetlenül, szerelmi rabságot kér:

„Ha azt tartod, hogy *nem érdemlem az te szerelmedet*, ámbár ne szeress engem, csak engedd azt, hogy én szeresselek tégedet, s *ha szinte* nem kedveled s nem becsüled is, mégis, csak ne útáld teljességgel az én szerelmemet, s ha szerelmesed nem lehetek is, *légyek* ottan csak *rabod*, míg élek.”

Itt jegyzem meg, hogy a komédia ezen részlete és a „Ha szinte érdemem...” kezdetű strófa kontaminációja járhatott Wesselényi Ferenc fejében, amikor 1662. november 21-én, Teplícén kelt, s talán Koháry Istvánnak szóló levelében, a következőket írta:

„Én amaz jó hírrel névvel tündöklő vitéz Balassi Bálint belém avult *verseskéjét* tartom, midőn kedvesének hűlt idegenségét látván, reményében fogyott volna, azt írja egy *versében*: ha szeretetivel nem élhet is, ottan *engedje meg*, s ne bánja, ha *ő szeretni fogja őtet*.”⁴³

A fentiekből jól látható, hogy az erdélyi asszony kezéről szóló vers együttesen tartalmazza a vallásos és a lovagi terminológia szavait. Balassi tehát ugyanazokat a szerkezeti elemeket használja újra meg újra. Még a rím-szavak is azonosak. A párhuzamok egyúttal azt sugallják, hogy a *Sajátkezű versfüzér* első darabja 1593-ban nem volt teljesen új keletű. Sőt, a benne levő lovagi terminológiát a Célia-versek óta már kerülte Balassi. A *Szép magyar komédiában* viszont Credulus hiába kínálja szolgálatát, hiába könyörög a rabságért, udvarlása Júlia teljes visszautasításába torkollik. Ott azonban a pásztori idillel ellentétes lovagi szituáció kialakulásának, azaz a nő kegyetlenségének csupán egy fatális félreértés az oka, amely végül tisztázódik, s a kölcsönös szerelem helyreáll.

Mint az előbbieken említettük, Balassinál az ereklyével való hasonlítás is a *Szép magyar komédiában* fordul elő. Éppen ezért úgy véljük, hogy az erdélyi asszony kezéről szóló strófát Balassi valószínűleg komédiájából, az „Óh, nagy kerek kék ég” kezdetű versbetét végéről emelte ki (Act. I. sc. IV.). A *Fanchali Jób-kódex*be nem másolták be a versbetéteket, ezért csak a szerző által a Julia-ciklusba áthelyezett változatuk ismert. Ott a ciklushoz illő záró strófák kerültek a végükre. Az „Óh, nagy kerek kék ég” kezdetű ének záró versszaka a következő:

Hideg lévén kívől, égvén pedig belől Julia szerelmétül,
Jó hamar lovakért járván *Erdély földét* nem nagy fáradság nélkül,
Ezt öszverendelém, többé nem említvén Juliát immár versül.

A komédia eredeti szövegében, ennek a helyén a „Ha szinte érdemem” kezdetű strófa állhatott, amelyben Sylvanus, aki Júlia miatt elhagyta Galateát, még a szerelmi rabság elnyerése után vágyakozik. A Julia-ciklus záró versében ennek a váagnak már nem volt alapja, így e strófa ott semmiképpen nem maradhatott meg. Az új záróstrófa, halványan ugyan, de kontrafaktum jellegű. Az ellentétpárok vázlatosan a következők: Szerelme hiánya irántam – szerelmi égésem iránta; kórságomat gyógyító kézmozdulata – fáradságomat növelő járásom; őtőle még el nem vetésem – tőlem már nem említése.

⁴³ BALASSI Bálint *Összes művei II.* Összeállította ECKHARDT Sándor, Budapest, 1955, 128.

Balassi az „Óh, nagy kerek kék ég” kezdetű énekének a 6. és a 10. strófájában is a *Szép magyar komédia* prózai szövegéből merített (Actus I. scena II., illetve Actus II. scena IV.):

„Óh, azok sem, egy szálnyéra is, sőt egy mákszemnyire sem mosdolhatták ki az Angelica ábrázatját. Ő maga, az Szerelem, önnen két kezivel lelkennek kellő közepette metszette vala bennem.

Noha felmetszette szívem közepette Cupido néki képét,
Gyémánt szép bötűkkel maga két kezével, de mégis szép személyét
Nézni elűz éngem, noha nyilván érzem, hogy csak vallom gyötrelmét.

„Miképpen hogy az leppentőcske az gyertyalánghoz való örömben az gyertyalángban akartva üti magát, én is erőmest fűtem az ő kedveért nagy szerelemben lelkemet.”

Mint az leppentőcske gyertyaláng közibe magát akartva üti,
Nem gondolván vele, hogy gyertyaláng heve meg is égeti, süti,
Szívem is ekképpen Julia szenében magát örömmel fűti.

Sőt a komédia prózai szövege az előzménye a 8-dik Caelia-vers második strófájának is (Actus II. scena IV.)

„Óh, dühös *gyanúság!* Mely igen elfolyja embernek szívét az te halálos *mérged!* Ím, mely hamar *bétöltöd* keserő *méreggel* az oly szíveket, azkiket az *szerelem* gyönyörösséggel s édességgel táplál!”

Átkozott *gyanúság*, kétséges bosszúság, gyógyíthatatlan *méreg*,
Ahová te békés, onnan nehezen térsz, odaragadsz, mint kéreg,
Bétöltöd méreggeddel, kit szerelem legel, a pokolbéli féreg!

A sajátkezű versfüzérben az erdélyi asszony kezére utaló cím, az Erdély földjét említő, kicserélt strófára való, rejtett utalás is lehet. A komédia nyomtatott változatában Dienes a következőket mondja Galateának (Act. III. sc. IV.): „Nám oly nagyra tartod magad, mint az erdélyiek az jó búzát a drágaságban, vagy az patakiak a szűk bor idején az sört.” Balassi 1576-ban, Erdélyben megismert szerelme Kerecsényi Judit volt, aki később, Dobó Ferenc feleségeként éppen Sárospatakon élt. Talán ő lett volna a rejtélyes erdélyi asszony? Aligha. Amúgy a komédia még dedikációjában is Erdélyhez kötődik, hiszen szerzője „Az erdélyi nagyságos és nemes asszonyoknak, mint jóakaró asszonyinak, holtig való szolgálatját ajánlja.”

Az 1593-ban készült *Sajátkezű versfüzér* első darabja tehát vélhetőleg a *Szép magyar komédia* versbetetéből, a második a Júlia-ciklusból, a harmadik és negyedik pedig a Caelia-versekből való kiemelés. Az utolsó viszont, összefoglalja az addigi két nagy szerelmet, s jelzi a legújabbat, a Fulvia irántit. Az első négy strófát, a hozzájuk adott címekkel, Balassi átértelmezte. Ez az eredeti kontextustól való eltérés főként a negyedik darabnál látható. A kéziratlapon az öt vers közül a belső háromnál szóáthúzásokkal tarkított szerzői javítások láthatóak, az elsőnél és az ötödiknél azonban ilyenek nincsenek. Az első verset Balassi a komédia 1593. körül készült, megújított és kibővített (később ki is nyomtatott) szerzői változatából emelhetette ki, s ezért az éppúgy nem szorult korrekcióra, mint az újonnan készült, a Fulviáról szóló epigramma. Ha a költő *Az erdélyi asszony kezéről* című strófát is átértelmezte, úgy az (*horribile dictu*) a Batthyány Ferenc köreiben lévő egyetlen Erdélyből jött asszonyra, Nádasdy Ferencné Báthory Erzsébetre (1560–1614) utalhat. (Ebben az esetben a harmadik sor „bátor” kötőszava akár rejtett megnevezésnek is tekinthető!)

Végül nem maradhat említés nélkül az sem, hogy a Szent Anna kézereklyéjére való rejtett utalásnál konkrétabb képpel is találkozunk Balassi verseiben. A Júlia-ciklus záró versét követő LIX. énekben, amely 1589 nyarán, egy bizonyos Zsófi nevére íródott, a 3. strófában ekként bukkan fel a kultikus vallási háttér:

Fekete gyászába, mint sűrű árnyékba lilium, úgy fejeérik,
Szép piros orcája, fekete zománcba, mint rubin, úgy tündöklök,
Slejt öltözetiben, mint a soványbőjtben Mária képe, úgy fénylik.

Az eladó sorba került Perényi Zsófiáról lehet szó, aki 15 éves korában lett teljesen árva. Apja, Perényi István már 1575-ben, anyja, Dobó Anna (Dobó Ferenc unokanővére) pedig ekkor, 1589-ben halt meg.⁴⁴ A slejt öltözet dísztelen, olcsó ruhát jelent, amelyet a nők gyász idején viseltek.⁴⁵ A soványbőjt, azaz a nagybőjt 1589-ben február 11-től március 29-ig tartott az ó-kalendárium szerint, az új szerint pedig február 14-től április 1-ig.⁴⁶ A kato-

⁴⁴ ECKHARDT Sándor, *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Budapest, 1943, 194–195. – Régi Magyar Költők Tára IV, 312.

⁴⁵ Perényi Zsófia 13 évvel később is slejt öltözetben gyászolt. Sárospatakról, 1602. december 14-én, császári biztosok írták róla: „Vidua, quae luctu et vestitu squalida, largas inter audiendum profundebat lachrimas.” (TAKÁTS Sándor: *Régi magyar kapitányok és generálisok*. 2. kiad., Budapest, 1930, 417, 648-as jegyzet.)

⁴⁶ A soványbőjt kifejezést Esterházy Miklós Nyári Krisztinához írott leveleiben többször használja: 1625. február 10.: „A soványbőjthöz, im, valami sovány halakat is küldtem;” feb-

likus körmenetekben régi szokás az, hogy olyan öltöztetős Mária-szobrot hordoznak, amelyre az adott ünnepkörnek és a hozzá kapcsolódó liturgikus színeknek megfelelő ruhát adnak. Az egyházi év során ötféle szín fordul elő a liturgiában: fehér, piros, zöld, lila és fekete. Szűz Mária hordozható trónusra helyezett képét, azaz szobrát a nagyböjtben gyászruhába, húsvétkor fehér, pünkösdkor piros öltözékbe burkolták.⁴⁷ (Balassi verse e szokás legkorábbi hazai említésének tekinthető!). A katolikus egyház képtiszteletéről, s ezen belül a Mária-képekéről, Monoszlóy András pozsonyi prépost írt polemikus könyvet, amely éppen 1589 júliusában, Nagyszombatban jelent meg.⁴⁸

Az eddig idézett példákban kiviláglik, hogy a költő 1586 után szerzett világi verseiben fel-felbukkan a katolikus jellegű szimbolika. Nem lehetünk tehát bizonyosak afelől sem, hogy Balassi csupán protestáns szellemű vallásos költészetet művelt! *Istenes énekeit* először a protestánsok adták ki, akik bizonyosan kihagyták volna azokat az énekeket, amelyekben bármilyen katolicitást találtak volna. Bizonyosság az ilyen eljárásra a váradi rendezett kiadás, amelynek összeállítója az általa a nagyciklusból beemelt versekből rendre elhagyta a szerelmet érintő strófákat.⁴⁹

Összegzésként azt javaslom, hogy a Balassi-versek vizsgálatakor a reneszánsz kor esztétikai szemléletét és poétikai eszközeit próbáljuk fölfedni, s ne a későbbi korok kánonjait kövessük.

ruár 24.: „ne hagyjon bánkódnod a soványböjtben;” március 2.: „aki magát megaláztatván és hamvazván a soványböjtnek adta.” (Történelmi Tár, 1901, 364–366.) 1625-ben a nagyböjt február 11-től március 29-ig tartott az új kalendárium szerint. – Naprágyi Demeter 1616. március 6-án, Keszőn kelt levelében írja: „az mostani soványböjthöz képest, mégis tűrhető egészséggel bírok.” (*Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*, s. a. r. JANKOVICS József, Budapest–Szeged, 1981, 148.) 1616-ban a nagyböjt február 17-től április 2-ig tartott a Gergely-naptár szerint. – A kérdésről még lásd: ÁDÁM Edina, *A Hatvanadik vers datálása*, in *Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra. Fialat kutatók Balassi-konferenciája, Budapest, 2004. november 8–9.* Szerk. KISS FARKAS Gábor. Budapest, 2004, 5–12.

⁴⁷ BÁLINT Sándor–BARNA Gábor, *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Szent István Társulat, Budapest, 1994, 207–208, 312. – LANTOSNÉ IMRE Mária, *Öltöztetős Mária szobrok Magyarországon = Népbít, népi vallásosság ma Magyarországon*, szerk. LOVIK Sándor, HORVÁTH Pál, Budapest, 1990, 49–61. – *Marienlexikon* hrsg. im Auftrag des Institutum Marianum Regensburg E. V. von Remigius BAÜMER und Leo SCHEFFCZYK, Erster Band. Eos Verlag Erzabtei St. Ottilien, 1988, 414–415.

⁴⁸ MONOSZLÓI András, *De cultu imaginum. Az idvösségre intő képeknek tiszteltéről való igaz tudomány*, Nagyszombat, 1589. – PEISCH Lajos, *Monoszlóy András (1552–1601)*, Budapest, 1941, 56–58.

⁴⁹ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi búcsúverse és a prosopopoeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében*, Irodalomtörténet, 2004, 173–174.